

לשוננו לעם

עורכים: דוד טלשיר, חיים א' כהן, יוסף עופר

מתוך

כרך מט, תשנ"ח

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

גצל זליקוביץ - מחיה נשכח של השפה העברית

גצל זליקוביץ נולד בעיירה ריטובה שבליטה בשנת 1855 וקיבל חינוך תורני. לאחר ביקור בצפון אפריקה החל בתחילת שנות השמונים ללמוד אגיפטולוגיה ושפות שמיות עתיקות בסורבון. בשנים 1884-1885 השתתף כמתורגמן לערבית במשלחת הבריטית שיצאה לחלץ את הגנרל גורדון שהיה נצור בחרטום. בשנת 1886 היגר לארצות הברית ועסק בעיקר בכתיבה ובעריכה בעיתונות היידית. קוראי העברית הכירו אותו בעיקר מכתבות שפרסם ב"המגיד" וב"המליץ" ובהן תיאר את מסעו בסודן. לימים כונסו כתבות אלו בספרו "ציורי מסע". באמריקה מיעט זליקוביץ לכתוב עברית. חיבורו החשוב בשפה זו הוא "תורת בודהא" - תרגום-עיבוד לכתבים בודהיסטיים שפרסם בסוף ימיו.¹

א. גצל זליקוביץ, בן-יהודה והלשון העברית

בסוף שנת 1917 החל אליעזר בן-יהודה לפרסם ב"התורן" את חיבורו "החלום ושברו", שבו הוא מתאר בהרחבה את המהלכים שהביאו אותו לידי ההכרה שהעברית חייבת להיות שפה מדוברת. הוא מספר על שהייתו בפריז בסוף שנות השבעים ובתחילת שנות השמונים של המאה התשע-עשרה ומתאר את ביקוריו בביתו של המשכיל הזקן בר גולדברג² ואת היכרותו שם עם גצל זליקוביץ:

ושם נפגשתי כמו־כן עם בחור מרוסיה, ג' זליקוביץ, שיד הזמן טלטלתו מעיר מולדתו בליטא הרוסית לארץ אפריקה ושהה שם חודשים אחדים בין יהודי טוניס ומרוקו, ויבוא פאריזה ויגור זמן-מה עם ב"ג [בר גולדברג] ונתפרסם שמו בעולם המדיני בימי הסכסוך הגדול בין צרפת ואנגליה בשביל עניין כיבוש פשודה³ ונהיה אחר-כך סופר מפורסם בהעיתונים היהודיים בעולם החדש. מפיו של זה הבחור שמעתי בפעם הראשונה בחיי מילים עבריות בהברה ספרדית, שהוא למד בימי טלטוליו בין היהודים באפריקה.

ולא בלבד ההברה הספרדית שמעתי מפיו בפעם הראשונה, אלא גם שיחה טבעית, פשוטה, בעברית, שמעתי בפעם הראשונה כמו־כן מפיו

[...]

ויהי כאשר פגשתי את גצל זליקוביץ ואשמע מפיו מאורעות טלטוליו בין היהודים המזרחיים ואשאלהו, איך דיבר אתם, ויגד לי, כי עד שלא למד לשיח אתם בלשונם בערבית דיבר אתם בלשון־הקודש. התחלתי אני לדבר אתו עברית בלשונם של אמנון ותמר בשעתם,⁴ ומה שמחתי כששמעתי עונה במילים פשוטות, בדיבור טבעי! חשתי כמו אבן־מעמסה נפלה מעלי, ומאז שחנו תדיר בעברית ושאלת תחיית הלשון בדיבור פה נפתרה אצלי בבת־אחת. האדון ג' זליקוביץ אולי אינו חולה ואינו מרגיש כי יש לו חלק ברעיון תחיית הדיבור בעברית.⁵

מדברי בן־יהודה ב"התורן" עולה שהוא שוחח עם זליקוביץ בראשית 1879, לפני שפרסם את מאמרו הראשון "שאלה נעלמה" ב"השלח" בניסן תרל"ט. זליקוביץ טען בזיכרונותיו שמאמר זה של בן־יהודה ידידו עורר אצלו קנאת סופרים ובעקבותיו הוא החל לשלוח מאמרים ל"המגיד".⁶ בשנת 1913 נחוג חג היובל של גצל זליקוביץ. בעיתונו של בן־יהודה "האור" נתפרסמו ברכות לבעל היובל וכן רשימה בשם "יובלו של סופר עברי" המתארת בקצרה את תולדות חייו של זליקוביץ.⁷ ברשימה לא נזכרה עובדת היכרותו של בן־יהודה עם זליקוביץ וזכותו הגדולה בהתפתחותה של העברית המדוברת.

במשך קרוב לארבעים השנים שעברו מאז פגש בן־יהודה את זליקוביץ בשנת 1879 ועד שפרסם את חיבורו "החלום ושברו" בשנת 1917, הזכיר זליקוביץ את בן־יהודה כפי הנראה רק פעמיים בכתביו. בשנת 1907 קבל על מצבה העגום של העברית המתבטא בכך שבן־יהודה אינו מצליח למצוא מו"ל יהודי שידיפס את מילונו והוא נאלץ להדיפס אותו אצל המו"ל הגרמני "לנגשיידט".⁸ בשנת 1915 הוא דיווח בידיעה קצרה ואוהדת על בואה של משפחת בן־יהודה לארצות הברית (הימים היו ימי מלחמת העולם הראשונה).⁹ בתחילת שנת 1918 ציין זליקוביץ את יובל השישים של בן־יהודה באמרו שראוי לחוג את היום ולו רק בגלל תרומתו של בן־יהודה להחייאת הלשון העברית המדוברת.¹⁰

רק כשנה אחרי פרסום "החלום ושברו" של בן־יהודה ב"התורן" הזכיר זליקוביץ בפעם הראשונה את היכרותו עמו ותיאר כיצד הלכו שניהם לשמוע בפריז את השיעור של המזרחן ארנס רנאן. הוא מספר שהם החליטו לבקר בשיעור זה רק כדי לשמוע את הצרפתית היפה שבפי המרצה. מלכתחילה סברו שגוי אינו יכול להוסיף למשכילים יהודים ידיעות בשפה העברית, אבל עד מהרה התברר להם שרנאן יכול ללמד אותם דקדוק ותחביר ואף את רוח השירה העברית.¹¹ בזיכרונותיו מסוף 1919 זליקוביץ מתאר את מפגשיו עם בן־יהודה בפריז. הוא מספר שהם נהגו להיפגש מספר פעמים בשבוע בקפה "דע לא סורס", שהיה מקום מפגש פופולארי של סטודנטים, ושם הם שוחחו

בעברית. זליקוביץ אף מציין את היחס המזלזל ברעיונותיו של בן־יהודה מצד המשכילים היהודים בפריז.¹² כמין אנקדוטה נזכיר שבדברים שכתב זליקוביץ לזכרו של בן־יהודה אחרי מותו, בסוף 1922, הוא מספר שבפגישות שבהן דיברו עברית התעקש בן־יהודה להשתמש במילית שֶׁ־ ולומר "שאלתי", "שקניתי" וכד', ואילו הוא עצמו העדיף **אשר** - "אשר אכלתי", "אשר עבדתי". בן־יהודה נהג להתלוצץ על מנהגו זה של זליקוביץ וכינהו "מאסיע אשר" וזה מחזיר לו כגמולו וקרא לו "מאסיע בארָאן דע לא שע".¹³

צדק בן־יהודה כשכתב שזליקוביץ לא הרגיש שיש לו חלק כלשהו בהתפתחותה של השפה העברית המדוברת, משום שאילו היה מרגיש בכך היה מזכיר זאת בוודאי במאמריו הרבים בעיתונות היהודית ובמיוחד באלו העוסקים במלחמתו למען השפה העברית. עוד תמוה מדוע לא הזכיר זליקוביץ עד סוף 1918 את היכרותו האישית עם בן־יהודה, וכן מדוע לא הזכיר בן־יהודה את היכרותו עם זליקוביץ לפני כתיבת חיבורו "החלום ושברו" באמריקה בזמן מלחמת העולם הראשונה. אולם אין לפקפק בכך שזליקוביץ אכן הכיר את בן־יהודה בפריז. הדבר עולה מפורשות ממכתב ששלח קרל נטר למזכיר חברת כ"ח בתחילת 1880, שבו ביקש ממנו לדאוג שספר שהשאל לבן־יהודה, שהיה מאושפז בבית חולים, יחזור אליו דרך זליקוביץ הנוהג לבקרו שם.¹⁴

זליקוביץ נהג לשבח במאמריו, ובמיוחד באלו הקשורים בביורגריה האישית שלו, סיפורים שלא היו ולא נבראו, ואפשר שכך הוא גם באשר לסיפור על "מאסיע אשר" ו"בארָאן דע לא שע". ואולם גם אם אמיתותו של סיפור זה מוטלת בספק, משתקפת ממנו מחלוקת בסיסית בין זליקוביץ, שרצה לקבע את התבניות המקראיות בשפה העברית, לבין בן־יהודה ששאף לצאת מן המסגרת הצרה של הלשון המקראית. מעניין שדווקא סגנונו העברי של זליקוביץ, שנשמע לבן־יהודה חדשני כשהשניים נפגשו בפריז בסוף שנות השבעים, הפך עד מהרה לסגנון עברי ארכאי בעיניו של אותו בן־יהודה, שהחל לפעול למען הפיכת העברית לשפה מדוברת ללא הסממנים הקושרים אותה לסגנון המקראי.¹⁵ מכל מקום, למרות סימני השאלה הרבים העומדים ברקע הסיפורים על זליקוביץ ובן־יהודה זכה זליקוביץ לתפוס מקום של כבוד בסיפור תחייתה של הלשון העברית בעת החדשה.

ב. גצל זליקוביץ והלשון העברית

גצל זליקוביץ החל לפרסם בעיתון העברי "המגיד" בתחילת 1879.¹⁶ במאמר שכתב שנה לאחר מכן בצרפתית קרא להפצת הספרות העברית הקדומה המשמשת בסיס לכתביהם של סופרים עבריים בני דורו.¹⁷ הוא שיבח

את הפרוזה המשכילית, המשלבת את רובדי השפה העברית הקדומה ביצירה חדשה, והממשיכה לטפח את העברית כפי שעשו היהודים בדורות עברו. במאמר מאותה תקופה הכתוב עברית הוא משבח את הסופרים העבריים שיצאו למלחמה למען השפה העברית:

סופרים נכבדים! השכלתם עשה בקנאכם קנאת שפת עבר! השכלתם עשה כי גדרתם גדר להסיר משפתנו העתיקה את צעיף אלמנותה! השכלתם עשה בצאתכם חלוצים בקסתכם הרמה נגד הני בר בי רב דחד יומא אשר מדי למדם מעט לצפצף בשפה נכריה יבעטו בשפת עברית אשר משדיה ינקו בימי נעוריהם! השכלתם עשה בהלחמכם מלחמת שפתנו הנעזבה.¹⁸

בסוף 1885 חזר זליקוביץ לכתוב בעיתונות העברית לאחר שנעדר ממנה במשך כשלוש שנים. בשנים 1885-1887 הוא הביע בה דעות ברורות כיצד ראוי לכתוב עברית. במאמרו "תחי התפארת"¹⁹ יצא זליקוביץ נגד עיתונות יומית בעברית, משום שכתובה עברית בעיתון יומי תשחית לדעתו את השפה ותגרום ש"בעוד שנים אחדות תהיה בידינו שפה חדשה מורכבת חציה מעברית וואלאפוקית"²⁰ וחציה מצו לצו קו לקו, ותצא מבט ציון כל הודה והדרה". כתיבה עברית חייבת לדעתו לנבוע מהתפעמות ומרגשי חן ותפארת. כשהוא סוקר במאמר את התפתחותה של השפה העברית במשך הדורות הוא כותב:

צאו ולמדו: מדוע סופרינו הקדומים, הלא הם חז"ייה, חצבו להבות אש במליצותיהם האדירות ובאמרותיהם הנעימות והאיומות? התשובה בצידה: יען כי לא סרו רגע אחד מהרגש הנאדר בקדש הנעם והשיר.

בדיון על הספרות העברית בדורו הזכיר את אברהם מאפו, יל"ג, פרץ סמולנסקי, קלמן שולמן, יצחק ארטור ואחרים כמי ש"הושיבו שפתנו על פסגת הנשגב ועל במתי הטוהר! [...] הרימו קרן ספרותנו מעלה מעלה והלבישוה הוד והדר". פועל יוצא מדבריו הוא:

עלינו החוב הקדוש שלא לסגת אחור מהמסילה אשר סללו לנו ואשר בימינה זורע אור שדי: אור היופי!
תחי התפארת! כי מהיכלה תצא ספרות - החכמה והמדע ממקדש החן והיופי!

במאמר אחר שהתפרסם באותה תקופה ב"המליץ" יצא זליקוביץ נגד הסגנון העברי של "אבידן"²¹, אחד הכתבים הפופולאריים בעיתון, שהשתמש בכתיבתו במונחים חדשים כגון "שאלת החינוך" או בבטויים המתורגמים משפות זרות כמו "לעשות את החיים", צירופים שלדעת זליקוביץ ישעיהו

הנביא לא היה יכול להבינם אילו היה קם מקברו. עברית כזו היא לדעתו "שפה חדשה אשר בדו לנו חכמינו בזמן הזה כפי צרכי הזמן והדור כפי שבדו להם זה לא כבר חכמי העמים שפת וואלאפיק למען הסוחרים מכל כנפות הארץ שיבינו שפה אחת לרגל מסחרם".²²

סגנונו הבוטה של זליקוביץ במאמרו זה וההשוואה בין העברית לוולאפוק הכעיסו את יל"ג, עורך העיתון. בהערה ארוכה הנספחת למאמרו של זליקוביץ הוא מטיף לו בנימה אישית ואבהית, ומראה שהעברית היא שפה מתפתחת, וספק אם ישעיהו הנביא היה מבין גם את לשונם של חכמי המשנה והתלמוד.²³

השקפותיו של זליקוביץ על הסגנון העברי שראוי לכתוב בו באות לידי ביטוי בסגנון כתבותיו המתארות את המלחמה בסודן.²⁴ העברית של זליקוביץ, בדומה לעברית של המשכילים בני דורו, בנויה מתבניות הלקוחות מהעברית המקראית ומלשון חכמים. ייחודו של סגנון זה הוא בהצלחתו לשלב תבניות אלו לרצף קריא ושוטף שאינו נשמע מאולץ ככתיבתם של משכילים אחרים בני דורו. בולטות בסגנון כתיבתו סדרות הפעלים הארוכות שהוא משתמש בהן כדי לתאר מצבים שונים. כך לדוגמה הוא מתאר את הקרב בסודן: "יעלו, ירדו, יפלו, יקומו, יעמדו, ישכבו, ילכו, ירצו, ירצצו, ויתרצצו, יהומו, יגערו וימטירו פלגי אש!!!" (ציורי מסע, עמ' 61).

סגנונו העברי של זליקוביץ הקסים את יל"ג. במכתביו אליו הוא האיץ בו להוסיף ולכתוב כדי שכתבותיו יוכלו לשמש בעתיד "למקרא ולשעשועים לבני הנעורים להשביע בצחצחות המליצה נפשם" ("העברית", 5 בפברואר 1893).

בכתבות ששלח זליקוביץ לעיתונות העברית, שבהן הוא מתאר את ביקוריו בקהילות טורקיה והבלקן באמצע שנות השמונים, הוא כתב גם על מצב העברית בקהילות אלו. וכך, למשל, הוא כותב מקושטא:

והעברית! עבריה! מה ליהודי ספרדי ולשפת עבר? האם "חכם" הוא שיקדיש את עתותיו על שפת אבותיו? די לו כי ילמד בחדרו החוקים איך לצהל בנשימה אחת מצהלות הפֶּזֶר ולשלשל השלשלת, ומה ליהודי ספרדי עוד? ("מכתבים מקונסטנטינופוליס", "המגיד" 1886, עמ' 48)

בסוף שנות השמונים החלו סופרים עבריים אחדים ובראשם ראובן בריינין, בן-אביגדור ואחרים לקרוא להרחבת המצע של הספרות העברית ולכלול בה גם נושאים הנידונים בספרות העולמית תוך אימוץ הסגנון הֶאֱלִיסְטִי-נְטוּרָאליסְטִי. התארגנות זו כונתה בשם "המהלך החדש". גם בתחום השפה סברו המחדשים שהעברית אינה יכולה להוסיף ולהיכתב אך ורק בסגנון המסורתי והיא חייבת להתפתח באופן חופשי, ולדעתם, תפקידם

של הסופרים העבריים הוא לשכלל את השפה, לפשטה ולקרבה אל סגנון בני דורם.²⁵

דעותיהם של המחדשים לא היו לרוחו של זליקוביץ והוא המשיך לדבוק עד סוף ימיו ב"מהלך הישן", כלומר, בכתיבה עברית השואבת ישירות מהסגנון העברי הקדום. בביקורת משנת 1902 על הסגנון העברי בעיתון "הדור" (בעריכתו של דוד פרישמן ובהשתתפותו של ראובן בריינין) הוא כתב:

דער פאקט אז די היינטיקע העברעיש ווי מען שרייבט יעצט, מיט א גאנץ קליינע אויסנאמע, איז א שאנדע פיר די שיינע ריינע און מעלאדישע מוטערשפראך וואס מיר האבן א מאל גערעדט און געשריבען, ווען מיר האבן געהאט א היים. שרייבט ריינע העברעיש ר' קרוב אדער גאר קיין העברעיש! (ענטפער אויף די קריטיק, "טאגעבלאט", 10 בפברואר 1902)²⁶

תרגום: עובדה היא שהעברית היום-יומית הנכתבת עכשיו, להוציא מקרים בודדים יוצאי דופן, היא בושה לשפת אמנו היפה, הטהורה והמתנגנת, שבה דיברנו וכתבנו בעבר כשהיה לנו בית. חבר, כתוב עברית נקייה או אל תכתוב עברית כלל.

גם בהקדמה לספרו העברי "ציורי מסע" (ראה לעיל) כותב זליקוביץ דברים דומים:

כעת אני חי על עטי, ויש אשר ישרה עלי רוח-העבר, ואז יתגבר בי החפץ לכתוב בשפתנו העברית. ולא אכחד, כי אז יש לי קצת תרעומת נגד הסופרים החדשים החוטאים בזדון או בשגגה נגד הרוח המקורי של שפתנו. (ציורי מסע, עמ' 6)

בעשור השני של המאה העשרים, כאשר הסגנון העברי של המחדשים כבר היה לסגנון השליט בספרות העברית, התייחס זליקוביץ לפעולותיו למען השפה העברית בעשורים האחרונים. בנאום שנשא בחג יובלו בתחילת 1913 אמר:

צוויי גרויסע קאמפן האב איך געהאט אין מיין לעבן. איין קאמף האב איך פארלוירן מיט ערע און א צווייטן קאמף האב איך געוואונען מיט שטאלץ. מיין ערשטען קאמף האב איך אנגעפאנגען מיט 25-30 יאר צוריק פיר די ריינקייט פון די העברעישע שפראך, אז די שיינע שפראך פון די נביאים זאל ניט פארפלעקט ווערן פון א נייעם בטלנישן עספעראנטא, א זאגענאנטער "מהלך חדש". איך האב דאן דעם קאמף אנגעפאנגען זייענדיק אין פאריז און האב עס פארטגעזעצט נאך פון אמעריקא. אויף מיין זייט זיינען געשטאנען זאלכע לייבן ווי דער

אומשטערבליכער י"ל גארדאן, קאלמן שולמאן און צווישן די לעבנדיקע דרי' ברדיטצעווסקי, דרי' בערענפעלד, דרי' קלויזנער [...] איך האב אבער מיין קאמף פארלוירן.²⁷

תרגום: שני מאבקים גדולים היו לי בחיי. במאבק אחד הפסדתי בכבוד ובמאבק השני ניצחתי בגאווה. את המאבק הראשון התחלתי לפני כעשרים-וחמש-שלושים שנה למען טוהרה של השפה העברית, כדי שהשפה היפה של הנביאים לא תוכתם באספרנטו הבטלני החדש המכונה "מהלך חדש". התחלתי אז את המאבק בהיותי בפרזי והמשכתי אותו גם מאמריקה. לצדי ניצבו אז אנשים כמו י"ל גורדון זכרו נצח וקלמן שולמן, ומאלו שחיים עמנו: ד"ר ברדיצ'בסקי, ד"ר ברנפלד וד"ר קלויזנר. [...] אבל אני נכשלתי במאבקי זה.

למרות "כישלוננו" של זליקוביץ בהנחלת סגנון עברי היונק מהמקורות כסגנון הכתיבה המרכזי בשפה העברית, זכה סגנונו להערכה מצד בכירי הסופרים העבריים בתחילת המאה. בביקורת שכתב מ"י ברדיצ'בסקי על ספרו "ציורי מסע" הוא אומר:

ובזליקוביץ לנו דבר עם משורר עברי, אשר הרים לנס את השפה העבריה, ואנו ביחס אליו, אנו אך סופרים יהודיים אנו. השירה האחרונה אשר לנו, שרבות עמלנו בה לשכללה ולבנותה, אינה אלא שירה יהודית, שירה לא תיתכן בלי שפת התלמוד ובלי הזיות הקבלה ותבלי הנפש של הארמית היהודית. לה עומק ותאים, ועל הכל פרוש צעיף. אולם שירתו של זליקוביץ - עוד תלך קוממיות, היא שירה חוזית, לה רב מהד העברית הקדומה, מהעברית הגלויה ולא בעלת צירופים...²⁸

דברים חמים על הסגנון העברי בספר "ציורי מסע" כתב גם ביאליק במכתב למחבר מיוני 1911:²⁹

באחד מימי הקיץ היה הדבר, ואני שוכב בצל אילן גבוה וכבד צל ובדברי מסעותיך אני קורא, והשפה - אל אלהים, כמה יפה, כמה רכה, כמה נחמדה היא! הלא היא שפת זליקוביץ, איש מוזר ונפלא העומד והולך בדד בין הסופרים...

כשסיים י"ב לבנר לתרגם את "ציורי מסע" לרוסית הוא כתב לזליקוביץ: "הריני מוצא את עצמי מחוייב להגיד לידידי כי השתוממתי לתפארת סגנונו ושפתו הנשגבה שאין ערוך לה בכל סגנוני מיטב סופרינו".³⁰

במאמר לכבוד חג היובל של זליקוביץ כותב הסופר העברי ג' רוזנצווייג, שסגנונו העברי של זליקוביץ "הוא מנחה טהורה העשויה מסולת נקיה" בשעה שהשפה העברית עומדת בסימן של "מרחיבים מרחיבים"³¹. רוזנצווייג מדגיש כי אין זה פלא שברדצי'בסקי, קלויזנר, ביאליק, י"ב לבנר ואחרים הביעו את התפעלותם מסגנונו.

המשכילים בני הדור הישן בניו-יורק האיצו בזליקוביץ לכתוב בסגנונו העברי המיוחד. לבקשתם כתב זליקוביץ בזמן מלחמת העולם הראשונה בעברית במדורו "מלחמה-פונקן" שהתפרסם ב"טאגעבלאט" ב-23 באוגוסט 1914. במדור זה הוא פרסם גם תפילה בעברית למען הפסקת המלחמה שחיבר לבקשת המשכיל אברהם יוסף קנדל. הלה ביקש ממנו לכתוב תפילה ב"העברעישע העברעיש", בסגנון שהוא כותב בו את הקטעים בעברית במדורו "מלחמה-פונקן".

לעומת הביקורות החמות על סגנונו העברי של זליקוביץ הוא זכה גם ליחס של זלזול מצד סופרים צעירים בניו-יורק בעשור השני של המאה העשרים. הדים לכך השתמרו ברומן היידי של י' אופטושו "היברו". הרומן יצא בעברית (בשם "מורים") בתרגומו של מ' ליפסון לפני שהופיע ביידיש. ברומן, המתאר את חייהם של המורים והסופרים העבריים בניו-יורק, אנו מוצאים שיחה בדבר רצונו של אחד הסופרים להוציא לאור עיתון עברי:

"זה יהיה עתון! כפתור ופרח! הלשון העברית - תהיה מופתית!"
להדברים האחרונים קם זיסקינד מעל הספה ולחש דרך-אגב, מתוך חיוך, על אזנו של קרויזה:
אם יקפיד על טהרת הלשון לא יהיה לו דרך אחרת, אלא להזמין לעוזר את הפרופסור זליק... [...]
- וכי מי זה אומר, כי אותו בטלן, מבלה-עולם,³² מיטיב לכתוב עברית?
- ברדצי'בסקי אומר בכתביו - חייך זיסקינד - בעצמי קראתי, זליק מכריע את כל הסופרים העברים בטהרת לשונו העברית.
- וכי מפיו של ברדצי'בסקי אנו חיים? [...] (מורים, עמ' 59-60)

דבריו המזלזלים של אופטושו נגד זליקוביץ וברדצי'בסקי, כפי שהשתקפו מתוך תרגומו של ליפסון, היו לצנינים בעיניו של י"ח ברנר. בביקורת על הספר הוא כותב:

ומכיון שכך, מכיון שאופן-הכתיבה של הרומאן הזה הוא פגום-המוני, מחוסר-דקות, מחוסר-שירה וזול-זול, אין לעמוד ביחוד על התפלות המרובה שבו: כעין שיחות-מורים בעי' 59 והלאה בדבר ברדצי'בסקי וזליקוביץ, שיחות-לעג, שאין בהן שום חד, שאין בהן כל קו לתיאור אופיו של האומר כך או אחרת. (כתבים, ד, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 1571)

בעשור האחרון לחייו גילה זליקוביץ יחס פשרני בהרבה ללשון הספרות העברית החדשה, אם כי הוא עצמו המשיך לכתוב בסגנונו העברי הישן. הוא מוכן היה לקבל שאפשר לכתוב עברית לא רק בסגנון המקראי של הסופרים העבריים של המאה התשע-עשרה, אלא גם עברית העושה שימוש במילים חדשות. טענתו המרכזית נגד הספרות העברית באותן שנים הייתה לאו דווקא בדבר השפה; עיקר טענתו הייתה שספרות זו יושבת על כיסא המשבר, וכל מה שנכתב בה, אם אין בו ניבול-פה והפקרות, מתקבל ברצון.³³

הדים דומים עולים גם ממאמר אוהד שפרסם זליקוביץ לכבוד יובל השישים של ראובן בריינין בשנת 1922. זליקוביץ אינו רואה בריינין את מי שעמד בראש "המהלך החדש" בספרות העברית אלא את מי "שהצליח לעלות על במתי הנשגב, לאחד הסגנון של הדור החולף, עם הדור החדש".³⁴ בשנות חייו האחרונות קיבל זליקוביץ כעובדה מוגמרת שלשון הספרות העברית התפתחה לכיוונים שהוא לא ייחל להם. במדורו "ליטעראטור און לומדות" ב"טאגעבלאט" הוא מבקר באופן קבוע וענייני את גיליונותיהם החדשים של כתבי עת עבריים. בשנת 1922, כאשר יצא ספרו "תורת בודהא",³⁵ שימחה אותו במיוחד העובדה שה"תרגום" לכתבים הבודהיסטים התקבל בברכה גם אצל המבקרים "'הצעירים' המהדרין שבמהדרין ממבקרינו" (תורת בודהא, עמ' 11).

זליקוביץ רחש חיבה מיוחדת לשפה העברית שאותה הוא מכנה "הנסיכה של כל השפות",³⁶ ואף סבר שכאשר עם ישראל יהיה עצמאי בארצו הוא יהיה חייב לנטוש את השפות שדיבר בהן בגלות ולחזור לדבר עברית.³⁷ כשהחל זליקוביץ לכתוב עברית בסגנונם של סופרי ההשכלה, הוא היה סופר צעיר, ורבים מאותם סופרים היו מבוגרים ממנו בלמעלה משנות דור. סגנונו העברי לא השתנה במשך ארבעים השנים שבהן שהה בארצות הברית והוא כמעט שלא הושפע מהתפתחות השפה בשנים אלו. לאמתו של דבר, עיקר תהילתו כסופר עברי נבעה מכתובתו בעיתונות העברית ברוסיה בשנות השמונים. הוא מיעט לכתוב בעיתונות העברית באמריקה, ורק בערוב ימיו, בספרו "תורת בודהא", הוא חזר אל הכתיבה בעברית. סגנונו העברי נחשב למיושן בעשורים הראשונים של המאה העשרים, אולם בכירי הסופרים העבריים התייחסו אליו כאל יין המשומר ולא כאל סגנון ש"עבר ובטל מן העולם".

הערות

1. ביוגרפיה מקיפה של גצל זליקוביץ, שמאמר זה הוא חלק ממנה, ראה ז' גולדברג, "גצל זליקוביץ עיתונאי ומשכיל יהודי במפנה המאות", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ה (להלן: גולדברג, זליקוביץ).

2. בר גולדברג, שפרסם מאמרים רבים בעיתונים העבריים במאה התשע-עשרה (בחתומה "עד כאן דברי ב"ג"), היה מקורב לרבים מהמלומדים בתחומי מדעי היהדות בפריז באותה תקופה. ראה י"א גולדנבלום, "זכרונות לתולדות ב"ג", אוצר הספרות 4 (תרנ"ב), עמ' 542-551.
3. בן-יהודה עירב כאן את "משבר פסודה", שהיה קשור בסכסוך בין בריטניה לצרפת על השליטה בסודן במפנה המאות, עם "פרשת אוליביה פן" שפרסמה את זליקוביץ בשנת 1885. בשו בו בפריז בשנת 1885 טען זליקוביץ טענה שקרית, שקצינים בריטים בכירים אחראים לרצח העיתונאי הצרפתי אוליביה פן, שנעדר זה זמן בסודן. טענותיו אלו גרמו למחאה חריפה של הימין הצרפתי, ואלפים הפגינו בתביעה להעמיד לדין את האחראים לרצח (ראה גולדברג, זליקוביץ, עמ' 40-52).
4. בן-יהודה מתכוון לשפה מליצית כשפתם של אמנון ותמר ברומן של מאפו "אהבת ציון", ראה ג' זעליקאוויץ, "מיינע ערינערוונגען" (התפרסם בימי שלישי ורביעי ב"אידישעס טאגעבלאט" מ-2 בדצמבר 1919 ועד 30 ביוני 1920, ובגיליונות סוף השבוע של העיתון שנקראו "אידישע גאזעטן" [להלן: זליקוביץ, זיכרונות]), פרק 2, 3, דצמבר 1919.
5. א' בן-יהודה, החלום ושברו - מבחר כתבים בענייני לשון, מהדורת ר' סיוון, ירושלים 1978, עמ' 71-72. בן-יהודה מזכיר את שיחותיו עם זליקוביץ ("מכר אחד") גם בהקדמה למילונו שהתפרסמה רק לאחר מותו, ראה א' בן-יהודה, מלון הלשון העברית הישנה והחדשה, המבוא הגדול, תל-אביב 1948, עמ' 4.
6. זליקוביץ, זיכרונות, פרק 2.
7. "האור" 31 (1913), גיל' 150, עמ' 1-2.
8. ראה "סמבטיון-נאטיצן", "טאגעבלאט", 26 בנובמבר 1907.
9. "פונקן און פאקטן", שם, 23 בפברואר 1915.
10. "פאקטן, פונקן, בליקן", שם, 3 במארס 1918.
11. היכרותו של זליקוביץ עם בן-יהודה מוזכרת בקצרה במאמרו "כאפן פיש אין מוטנע וואסער", "טאגעבלאט", 19 בנובמבר 1918. על הליכתם של השניים לשמוע את שיעוריו של רנאן כתב במאמר שפרסם כחודש לאחר מכן, "גרויסע גויים אבער לומדים", שם, 15 בדצמבר 1918.
12. זליקוביץ, זיכרונות, פרק 2. בפרק זה ציטט זליקוביץ גם את הדברים שכתב עליו בן-יהודה בחיבורו "החלום ושברו".
13. "ליטעראטור און לומדות", "טאגעבלאט", 31 בדצמבר 1922. לא מצאתי עדות למפגש בין בן-יהודה לזליקוביץ בעת שהייתו בארצות הברית בתקופת מלחמת העולם הראשונה. במאמר הנזכר כאן מספר זליקוביץ על שיחה שקיים עם חמדה בן-יהודה.
14. ראה ג' מנדל, "בן-יהודה בפריז", ברית עברית עולמית - כנס פריז, אוקטובר 1982, עמ' 143.
15. ראה ד' ילין, "בן-יהודה ותחית הלשון העברית", *Journal of Palestine Oriental Society* 3 (1923), pp. 94-109.
16. מאמרו הראשון "אונקלוס עקילס" בא לבאר את משמעות המילה **אונקלוס**, ראה "המגיד" 1879, עמ' 119-120.

17. G. Selikovitch, "Les grands protecteurs des lettres saintes", *Univers Isra'elite* 35 (1880), pp. 465-466. בהמשך המאמר דן זליקוביץ בתרומתם של אישים כמו חסדאי הנשיא, יהודה הלוי ואחרים להתפתחותה של העברית, ראה שם, עמ' 466-468; 653-656; כך 36 (1881), עמ' 460-462.
18. "עט-סופרים", "המגיד" 1880, עמ' 154.
19. "המגיד" 1886, עמ' 365-366; מאמרו של זליקוביץ כוון נגד היומון העברי הראשון "היום", שהחל לצאת בפטרסבורג בתחילת 1886 על ידי יהודה ליב קנטור, ועורר עליו את חמתם של השבועונים העבריים דאז. ראה מ' גלבוש, לקסיקון העיתונות העברית במאות השמונה-עשרה והתשע-עשרה, ירושלים תשנ"ב, עמ' 320-324.
20. הכומר האוסטרי י"מ שליר היה הראשון שניסה ליצור (בראשית המאה התשע-עשרה) שפה בין-לאומית שנקראה וולאפוק (Volapük), ראה הערך "שפה", האנציקלופדיה העברית, לב, עמ' 271.
21. "אבידין", או כפי שנהג לפעמים לחתום "אבידין בן גדעוני", הוא כפי הנראה המחנך והסופר אהרן רוזנפלד.
22. "שפתנו החדשה ובסוד חכמי-קדם", "המליץ" 1886, עמ' 1836-1839.
23. ראה גם מכתבו של יל"ג לזליקוביץ, "העברי", 26 בפברואר 1893.
24. כתבות אלו כונסו לימים בספרו ציורי מסע, ורשה תר"ע (להלן: זליקוביץ, ציורי מסע).
25. על "המהלך החדש" ראה פ' לחובר, תולדות הספרות העברית החדשה, ספר שלישי, חלק שני, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 1-30.
26. ראה גם שירו "מה יאמרו השרפים", "המודיע לחדשים" א (תרס"א), עמ' 67.
27. "ידיד שרייבן אין אמעריקא - דער גרויסער זיג פון קמץ", "טאגעבלאט", 16 במארס 1913.
28. כתבי מיכה יוסף בן-גוריון (ברדיצ'בסקי), מאמרים, תל-אביב תש"ך, עמ' רסה-רסו.
29. ראה געקליבענע שריפטן פון פראפ' ג' זעליקאוויץ, ניו-יורק 1913, עמ' XIII (להלן: זליקוביץ, כתבים).
30. ראה זליקוביץ, כתבים, עמ' XII.
31. ג' ראזענצווייג, "פערדינטער כבוד", "גאזעטן", 14 במארס 1913.
32. במקור: עובר בטל.
33. ראה "ליטעראטור און לומדות אין העברעיש און אינגליש", "טאגעבלאט", 20 בינואר 1916.
34. "על חטא שחטא ראובן בריינין", "התורן" 9 (תרפ"ג), חוב' 8, עמ' 53-54, וראה גם דברים שכתב זליקוביץ בשנת 1910 על העיתון "הדרור" שבריינין החל להוציא באותה שנה: "לשון-קודש און גאליק", "טאגעבלאט", 23 בנובמבר 1910.
35. ג' זליקוביץ, תורת בודהא - תרגום עברי מכתבי הקודש "טריפיתקה" לבני הודו מני קדם, ניו-יורק תרפ"ב.
36. זליקוביץ, זיכרונות, פרק 52 (26 במאי 1920).
37. ראה "אוונדער גלות-שפראך אויפן בראכשטול", "טאגעבלאט", 8 במאי 1908.